

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۳

صص: ۱۲۹-۱۰۱

آینده توسعه پایدار روستایی ایران در افق ۱۴۱۰

ابوذر پایدار^۱ | محمدرضا عرب بافرانی^۲ | علی اسماعیل پور^۳

چکیده

بر اساس آمار سال ۱۳۹۵ ایران با داشتن بیش از ۶۲ هزار روستا و ۲۶ درصد جمعیت روستایی، نظام برنامه‌ریزی توسعه ۶۰ ساله دارد. برنامه‌های ۵ ساله، اصلی‌ترین ابزار نظام برنامه‌ریزی توسعه برای تحقق افق روشن و آرمانی در نواحی روستایی بوده است. پس از تدوین و اجرای بیش از ۱۲ برنامه توسعه، اکنون با اتخاذ رویکردی آینده‌پژوهانه، این سوال مطرح می‌شود که چشم‌انداز توسعه روستایی ایران در افق ۱۴۱۰ چگونه است؟ در این راستا پژوهش به شیوه توصیفی-پیمایشی انجام شده است که بر پایه نظرخواهی از ۳۰ نفر از متخصصان دانشگاهی و موسسه توسعه روستایی ایران استوار و در صدد پاسخ به سوالات پژوهش و ترسیم آینده روستاهای کشور در افق ۱۴۱۰ است. نتایج تحقق نشان داد به طور کلی وضعیت توسعه روستایی در افق ۱۴۱۰ بهتر از وضعیت فعلی پیش‌بینی می‌شود. از نظر متخصصان، در حالی که روستاهای شهرهای بزرگ و شهرهای میانی و کوچک در حال حاضر از وضعیت توسعه متعادل برخوردارند، روستاهای شهرهای میانی و کوچک در افق ۱۴۱۰ در مقایسه با روستاهای شهرهای بزرگ به توسعه پایدار قوی نزدیک‌تر خواهند شد. روستاهای مرزی و پراکنده در افق ۱۴۱۰ پیشرفت اندکی خواهند داشت و بدترین وضعیت توسعه متعلق به روستاهای پراکنده خواهد بود. مهم‌ترین ابعاد توسعه روستایی: توسعه کارآفرینی، تامین اجتماعی، تحول اندیشه‌ای و توسعه زیرساخت‌های فیزیکی می‌باشند. موثرترین سیاست‌ها و برنامه‌های موجود برای تسریع روند توسعه روستایی به ترتیب: برنامه‌های اشتغال زودبازده و خوداشتغالی، توسعه بازارهای مرزی، توسعه حمل و نقل روستایی، توسعه صادرات غیرنفتی، ورود بخش خصوصی به نواحی روستایی و توسعه ICT می‌باشند.

کلیدواژه‌ها: توسعه روستایی، آینده‌پژوهی، چشم‌انداز ۱۴۱۰، آمایش روستایی، نظام برنامه‌ریزی.

۱- استادیار، دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲- نویسنده مسئول: استادیار، رشته آینده‌پژوهی پژوهشکده حضرت ولیعصر(عج)، دانشگاه جامع امام حسین(ع)، تهران، ایران. mabafrani@gmail.com

۳- دانشجوی دکتری، رشته آینده‌پژوهی پژوهشکده حضرت ولیعصر(عج)، دانشگاه جامع امام حسین(ع)، تهران، ایران.

استناد: پایدار، ابوذر؛ عرب بافرانی، محمدرضا؛ اسماعیل پور، علی. (۱۴۰۳). آینده توسعه پایدار روستایی ایران در افق ۱۴۱۰، ۴(۳)، ۱۲۹-۱۰۱.

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

۱- مقدمه

توسعه روستایی فرآیندی چندبعدی با موضوع بهبود و ارتقای کیفیت زندگی اجتماعات روستایی است و تلاش می‌کند با بهره‌گیری از سازوکارهایی چون برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، تقویت خوداتکایی فردی و جمعی، و دگرگون‌سازی ساختارهای ذهنی و عینی، در روستاییان قدرت، توان بهره‌گیری از قابلیت‌ها و منابع در دسترس را تقویت کند تا بتوانند وضعیت موجود را به وضعیت مطلوب تغییر دهند (Bin Wu, 2003). این مفهوم مقوله‌ای است که فراخور نگرش و نیاز فرد یا گروه‌های اجتماعی، مضمون خاص و رو به تکاملی را منعکس می‌کند. به عبارتی، توسعه بر مبنای خواست و توان‌مندی اجتماع روستایی می‌باشد (میسرا، ۱۳۶۴، به نقل از بهزادنسب، ۱۳۸۳، ۱).

توسعه پایدار نقطه توازن و تعادل در جهت تحقق اهداف توسعه در هر یک از ابعاد محیطی، اجتماعی و اقتصادی است. پایداری فضای روستایی نیز ناظر بر ایجاد توازن میان انسان، محیط و فعالیت‌های اقتصادی اوست. در واقع، امروزه نواحی روستایی مکان‌هایی هستند که با کشمکش‌های شدیدی روبرو هستند (کرمی و همکاران، ۱۳۹۷). وضعیت کلی اجتماعات روستایی در ایران نیز نشان می‌دهد برنامه‌های توسعه پایدار در نواحی روستایی با توجه به نقش و جایگاه آن در این نواحی انطباقی با الگوی توسعه نداشته و از آنجایی که برنامه‌های توسعه از دستیابی به اهداف در همه زمینه‌ها دور مانده‌اند، بیشترین آثار منفی خود را بر اجتماعات روستایی (از بعد فرهنگی) بر جای نهاده‌اند (شایان و همکاران، ۱۴۰۰).

امروزه، با توجه به جایگاه و نقش جامعه روستایی در توسعه متوازن کشور و همچنین با عنایت به مسائل و مشکلاتی که این جامعه با آن مواجه است، اهتمام بر توسعه پایدار روستایی امری ضروری به نظر می‌رسد. به عبارتی دیگر، تأثیرگذاری سکونتگاه‌های روستایی بر دیگر بخش‌ها مانند نرخ مهاجرت و اثرهای آن بر مبدأ و مقصد مهاجرت، تهدید امنیت غذایی به واسطه کاهش محصولات ارگانیک کشاورزی، برهم خوردن توازن زیست‌محیطی و منابع طبیعی به دلیل ناآگاهی از خطرهای بهره‌کشی بیش از اندازه از زمین و بسیاری دیگر نشان می‌دهد که کم‌توجهی به این پهنه سکونتگاهی حساس تبعات جبران‌ناپذیری دربر خواهد داشت (بیگدلی‌راد و ملکی، ۱۳۹۹).

حق توسعه‌یافتگی، آرمان مطلوبی است که در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران وجود دارد. برنامه چشم‌انداز، برنامه‌های ۵ ساله و عملیاتی کشور به دنبال این هستند تا این حق را برای

روستاییان ادا کنند. با توجه به تجربه ۶۰ ساله برنامه‌ریزی توسعه کشور و آزمون انواعی از سیاست‌ها و برنامه‌ها برای تحقق توسعه روستایی، اکنون این سوال راهبردی مطرح می‌شود که آینده توسعه روستایی ایران در افق ۱۴۱۰ چگونه است و سیاست‌ها و برنامه‌های موجود چه نقشی در این میان خواهند داشت؟

۲- مبانی نظری و پیشینه پژوهش

اقتصاد مولد روستایی: وجود اقتصاد سالم و کارآمد لازمه پایداری محیط روستایی، و سرچشمه سلامتی محیطی، اقتصادی و اجتماعی آن می‌باشد. امروزه، اقتصاد روستایی برای فرار از محدودیت‌هایی چون افزایش نامتوازن نرخ رشد جمعیت با برنامه‌های اشتغال، تغییر ساختار سازمان‌ها از نظر نیروی کار و ناپایداری اشتغال دستمزدی و از سوی دیگر بالفعل نمودن استعداد و توانایی‌های روانی، اقتصادی-اجتماعی و محیطی جوامع روستایی، تمایل زیادی به برنامه‌های کارآفرینی پیدا کرده است (S. Mohapatra, and et al, 2007: 165-169).

تامین اجتماعی: مهم‌ترین هدف توسعه پایدار لزوم هماهنگی سیاست‌های اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی به منظور پایداری حیات اجتماعی، اقتصادی و طبیعی است و رفاه اجتماعی پایدار نیز به عنوان نتیجه و برآیند این هماهنگی شناخته می‌شود. تازمانی که هماهنگی بین سیاست‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی وجود نداشته باشد، نمی‌توان انتظار داشت تحول مثبتی در حوزه برنامه‌های رفاه اجتماعی و توسعه روستایی دهد. ارزیابی برنامه‌های توسعه روستایی کشور نشان می‌دهد برنامه‌های رفاه اجتماعی و توسعه روستایی در ایران انطباقی با الگوی توسعه پایدار ندارند و به دلیل عدم پیروی از رویکرد توسعه پایدار و توانمندسازی اجتماعات روستایی، نتوانسته‌اند از میزان فقر و نابرابری بکاهند. اگر چه تأکید برنامه چهارم توسعه بر لزوم انطباق فعالیت‌ها و برنامه‌ها با رویکرد توسعه پایدار و محلی، راه را برای دستیابی به چنین راهبردی در سطوح ملی هموار کرده است، ولی این امر تنها می‌تواند آغاز یک مسیر در فرآیند توسعه عدالت‌محور و انسانی اجتماعات محلی باشد و بایستی بر نمود عینی این تأکیدات برنامه‌ای بیشتر سرمایه‌گذاری کرد (حسن‌زاده و ایزدی جیران، ۱۳۸۸، ۵۱-۵۳).

توسعه فناوری: فناوری اطلاعات و ارتباطات به مجموعه امکانات سخت‌افزاری، نرم‌افزاری، شبکه‌ای و ارتباطی به منظور دستیابی مطلوب به اطلاعات گفته می‌شود (FAO, 1993). با

بهره‌گیری از دفاتر خدمات ارتباطات و فن‌آوری اطلاعات روستایی، سازمان‌ها می‌تواند خدمات خود را به صورت الکترونیکی به روستاییان عرضه نمایند، بسیاری از مشکلات روستاییان مانند تردد به شهرها برای استفاده از خدمات دولتی رفع گردد، و موجبات اشتغال، توسعه منابع انسانی، در دسترس قرار گرفتن اطلاعات برای عموم، کاهش هزینه‌های رفت و آمد و... فراهم خواهد گشت (www.eroosta.ir).

آموزش انسانی: پرورش نیروی انسانی یکی از موضوعاتی است که در صدر برنامه‌های کشورها قرار دارد. طبق تجربیات نظام برنامه‌ریزی کشورهای پیشرفته، منابع مالی محدود در اولویت اول برای پرورش نیروی انسانی توان‌مند با اندیشه و باورهای توسعه‌ای اختصاص می‌یابد. «برنامه دو برابر کردن درآمد» در ژاپن، با اولویت قراردادن انسان و فکر وی توانست بسیار موفق عمل کند (مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۴، ۱۴۵).

حمل و نقل روستایی: راه‌های روستایی صرفاً یک موجودیت مادی نیستند بلکه به جرات می‌توان گفت رفتارهای اقتصادی و اجتماعی توسعه‌ای در نواحی روستایی به دنبال احداث راه مناسب آشکار می‌شوند. از این رو باید شناخت کنش متقابل راه‌سازی و پیشرفت اجتماعی و اقتصادی روستاها، هدف برنامه‌ریزان و مسئولان روستایی باشد (هاو و ریچاردز، ۱۳۷۲، ۵).

تاکنون مطالعه‌ای صرف در زمینه آینده‌نگری توسعه پایدار روستایی صورت نگرفته است اما مطالعات مفیدی در زمینه نظام برنامه‌ریزی روستایی در ایران، وضعیت موجود توسعه روستایی کشور، ارزیابی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه روستایی، و وضعیت توسعه روستایی در ابعاد مختلف توسط متخصصان انجام شده است. رضوانی تحقیقات چندگانه‌ای در زمینه ارزیابی توان‌مندی نظام برنامه‌ریزی توسعه کشور و برنامه‌های ۵ ساله توسعه در تحقق اهداف توسعه پایدار روستایی انجام داده است. نتایج تحقیقات وی از ضعف و نارسایی نظام برنامه‌ریزی توسعه روستایی کشور در ترسیم و تحقق یک افق روشن برای توسعه روستایی حکایت دارد. مهم‌ترین این نارسایی‌ها، فقدان برنامه‌ریزی در سطح محلی، عدم وجود رابطه منطقی بین سطوح برنامه‌ریزی، حاکمیت برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری بالا به پایین، حاکمیت برنامه‌ریزی بخشی، عدم مشارکت مردم و سازمان‌های غیردولتی، و فقدان مدیریت یکپارچه توسعه نواحی روستایی می‌باشد (رضوانی، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۱). افتخاری در تلاش‌های متعددی سعی نموده الزامات و پیش‌نیازهای ترسیم و تحقق چشم‌انداز توسعه

روستایی کشور، رویکردهای مطلوب نظام برنامه‌ریزی، و قوت و ضعف‌های برنامه‌های توسعه را نشان دهد (افتخاری، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰). فعلی با انجام یک تحقیق "به کمک روش فراتحلیل" دریافت که جوامع روستایی ایران برای دستیابی به توسعه پایدار با چالش‌های متعددی مواجهند (فعلی، ۱۳۸۹).

کلاتری و همکارانش در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که ویژگی‌های عمده جمعیت روستایی ایران در افق ۱۴۱۰ عبارتند از: کاهش باروری، افزایش امید به زندگی، کاهش مطلق و نسبی، افزایش عرضه نیروی کار و سرانجام، سال‌خوردگی ساختار سنی (کلاتری و همکاران، ۱۳۹۲).

برقی و محمودصالحی در پژوهش خود با عنوان "نقش مدیریت نوین روستایی در توسعه پایدار روستایی" مدیریت روستایی را یکی از مهم‌ترین ابعاد توسعه روستایی معرفی کرده و با تاکید بر نقش دهیاری‌ها عنوان کردند که اجرای طرح هادی، برنامه خدمات عمومی و برنامه خدمات اجتماعی-اقتصادی، سه فعالیت عمده دهیاری‌ها را تشکیل می‌دهند که این سه فعالیت عمده دهیاری‌ها در چارچوب توسعه روستایی قرار می‌گیرند و دهیاری‌ها بیشترین تاثیر را در توسعه مدیریت روستایی از جهات عمرانی داشته است (برقی و محمودصالحی، ۱۳۹۵).

بهرامی‌پور و همکارانش در پژوهش خود شش مولفه در بعد اقتصادی، هشت مولفه در بعد فرهنگی-اجتماعی و شش مولفه در بعد زیست‌محیطی و زیرساختی را به عنوان ابعاد و مولفه‌های کارآفرینی گردشگری در جهت دستیابی به توسعه پایدار روستایی معرفی کردند (بهرامی‌پور و همکاران، ۱۳۹۹). نتایج تحقیق موسوی و همکارانش نشان داد که برنامه‌ها و فعالیت‌های کارآفرینی از نقش مهمی در توسعه پایدار روستایی به ویژه در بعد اقتصادی برخوردار می‌باشد که بهبود استانداردهای زندگی روستایی از رهگذر ایجاد فرصت‌های اشتغال، کاهش فقر، استفاده از منابع محلی و کاهش مهاجرت از جمله محورهای این نقش‌آفرینی به‌شمار می‌رود (موسوی و همکاران، ۱۴۰۰).

نظری‌سرمازه و صیدایی در پژوهش خود عنوان کردند که برای سنجش تاثیر کارآفرینی گردشگری بر توسعه پایدار روستایی، باید میزان سازگاری اجتماعی-فرهنگی، سازگاری محیطی، میزان نوآوری و تاثیرات رشد و توسعه‌ای آن، در زندگی جامعه میزبان را مورد بررسی قرار داد (نظری‌سرمازه و صیدایی، ۱۴۰۰).

قاسمی و شکوری فرد با عنایت به نتایج پژوهش خود عنوان کردند که با توجه به اهمیت و نقش فعالیت های غیرزراعی، توسعه فرصت های شغلی در بخش صنعت و خدمات به منظور حصول پایداری در ابعاد مختلف در نواحی روستایی ضروری است (قاسمی و شکوری فرد، ۱۴۰۱). توسعه روستایی با توجه به ماهیت خود دارای ابعاد چندگانه و ترکیبی است که در ارتباط با هم هستند و سرمایه گذاری در هر کدام از آن ها به بهبود وضعیت دیگری کمک می کند. برنامه ریزی توسعه به عنوان ابزار تحقق اهداف توسعه، می بایست بستر لازم را برای هدایت تغییرات ساختاری در ۴ حوزه اصلی: نگرشی، زیربنایی، آموزش نیروی انسانی، و سرمایه گذاری فیزیکی و تولیدی فراهم کند (عظیمی، ۱۳۷۳، ۶۳).

قانون اساسی کشور، توسعه نامه ای است که حق زندگی شرافت مندانه برای مردم کشور را به تصویر می کشد، برنامه چشم انداز ۲۰ ساله نیز با تاکید بر ارزش های والای اقتصادی، اجتماعی و محیطی به دنبال است تا در افق ۱۴۰۴، توسعه سکونت گاه های روستایی شکل مطلوبی به خود گیرد. برنامه های ۵ ساله نیز در راستای تحقق این اهداف تهیه و اجرا می شوند. طی ۶۰ سال تجربه برنامه ریزی، ۱۰ برنامه توسعه تدوین و اجرایی گشته است. روند تکاملی برنامه های توسعه نشان می دهد نظام برنامه ریزی کشور از تاکید بر بعد اقتصادی به تاکید بر تمامی ابعاد (جامع) رسیده است، اما هنوز از مسئله تمرکز و بخشی بودن رنج می برد و آمایش سرزمین (برنامه ریزی فضایی) در عمل محقق نشده است. رویکرد ارتباطی به دلیل تمرکز قدرت در دست دولت، بر فرآیند برنامه ریزی توسعه روستایی کشور حاکم نیست و نهادهای مردمی و محلی شکل گرفته، توانمندی و استقلال اقتصادی و اندیشه ای ندارند تا گفتمان توسعه پایدار روستایی را عملیاتی کنند. نقد لایحه برنامه پنجم نشان می دهد معماری برنامه از کاستی اندیشه ای و روش شناسی برخوردار است به طوری که تمرکز گرایی و بزرگ شدن دولت با تقویت نهادهای شبه دولتی، و عملیاتی (وظیفه ای) نبودن برنامه از ویژگی های بارز برنامه بوده، و مهندسی فرهنگی و الگوی ایرانی-اسلامی مورد ادعا در روستا با مواد پیشنهادی امکان پذیر نمی باشد (افتخاری، ۱۳۹۰، ۱). رفع مشکلات اساسی نواحی روستایی کشور نیازمند یک تصمیم گیری هدف مند در مراحل مختلف زمانی و مکانی است. با توجه به ماهیت توسعه روستایی لازم است برنامه ریزی راهبردی حاکم باشد. برنامه ریزی راهبردی نیازمند وجود فرآیندی نظام مند است. نظام برنامه ریزی توسعه کشور بسته به اهداف، مکان، زمان و سطوح

مدیریت، دارای سلسله‌مراتب سیستمی است. براساس این نظام، انواع برنامه‌ریزی از نظر اهداف کیفی، اهداف کمی، سطوح جغرافیایی، سطوح کلی، سطوح مدیریتی، مدت اجرا، و مدیریت طرح‌های فضایی-کالبدی دارای سطوح متفاوت می‌باشد (عندلیب و مطوف، ۱۳۸۸، ۵۸). مهم‌تر از چندسطحی بودن و تعدد سطوح نظام برنامه‌ریزی کشور، ارتباطاتی است که این سطوح با یکدیگر برقرار می‌نمایند. براساس این ارتباطات، تعامل میان مسئولین و برنامه‌ریزان در سطوح مختلف بایستی تنظیم شود. پژوهش حاضر با اتکا بر مطالعات پیشین و با استفاده از نظرات متخصصان سعی دارد به مسئله پژوهش یعنی چگونگی آینده توسعه روستایی ایران در افق ۱۴۱۰ و نقش سیاست‌ها و برنامه‌های موجود در این میان، پاسخ دهد.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر فلسفی و رویکرد توسعه نظری، بنیادی-توسعه‌ای است و از لحاظ ماهیت نوع آن ترکیبی می‌باشد. روش گردآوری داده‌های پژوهش نیز به صورت اسنادی (شامل: مطالعه کتاب‌ها، مقالات پژوهشی، سال‌نامه‌ها و گزارش‌های آماری، نقشه‌ها و...) و نیز میدانی (شامل: مشاهده و تکمیل انواع پرسش‌نامه، مصاحبه) در افق زمانی سال ۱۴۱۰ بوده است. روش اصلی پاسخ به سوالات، نظرسنجی از متخصصان باتجربه برنامه‌ریزی روستایی می‌باشد. گویه‌های استخراج شده به ۳۰ نفر از اساتید و متخصصان برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه‌های کشور و موسسه توسعه روستایی ایران ارسال شد، و در نهایت ۱۰ نفر پاسخ دادند. به طور کلی برای ترسیم آینده روش‌های چندگانه‌ای وجود دارد. عموماً از تلفیق دو یا چند روش برای بالابردن دقت استفاده می‌گردد. در پژوهش حاضر با توجه به پیچیدگی موضوع ابتدا به تحلیل روند کنونی توسعه روستایی و عوامل اثرگذار بر آن پرداخته شد. سپس برای اولویت‌بندی عوامل و روندهای موجود، به کمک اصول حاکم بر روش دلفی، پرسش‌نامه دقیقی طراحی شده و نظرات جمعی از خبرگان در این خصوص احصاء شد. با در اختیار داشتن نظرات خبرگان، روندهای کنونی و عوامل موثر بر آن‌ها اولویت‌بندی شده و آینده هر روند پیش‌بینی گردید. هم‌چنین براساس مهم‌ترین روندهای پیش‌رو، آینده محتمل توسعه روستایی ایران، و تیپ‌های مختلف روستایی کشور ترسیم گردید.

دکتر محمدرضا رضوانی، دکتر مهدی پورطاهری، دکتر مطیعی لنگرودی، دکتر سیدعلی بدری، دکتر قدیر فیروزنیا، دکتر علیرضا دربان آستانه، دکتر سید سعید هاشمی، دکتر محمد اسکندری، دکتر سیروس قنبری و دکتر مفید شاطری متخصصان پاسخگو بودند. شایان ذکر است که پیش‌بینی متخصصان، براساس شرایط موجود نظام برنامه‌ریزی روستایی کشور است زیرا تغییر نظام مدیریت روستایی می‌تواند سرنوشت روستاها را کاملاً تغییر دهد.

۴- یافته‌های پژوهش

تحقق توسعه پایدار روستایی به کمک برنامه‌ریزی راهبردی مستلزم منطقه‌بندی روستاهای ایران (آمایش روستایی) است. آمایش روستایی در راستای شناسایی مزیت‌ها، تنوع‌ها و کارکردها برای همگن‌سازی و برنامه‌ریزی منطقه‌ای بایستی انجام شود. برحسب توزیع فضایی و دیدگاه آمایشی، تیپ‌های ساختاری-کارکردی روستاهای کشور عبارتند از: روستاهای شهرهای بزرگ، روستاهای شهرهای کوچک و میانی، روستاهای مرزی، و روستاهای پراکنده یا لکه‌های حیات در طیف‌بندی توسعه پایدار (افتخاری، ۱۳۸۵، ۱۴۵). روستاهای شهرهای بزرگ (نواحی ادغام اقتصادی-اجتماعی با مراکز شهری) از ساختار اقتصادی متنوع با جمعیت در حال افزایش برخوردارند، و کارکرد خوابگاهی، گردشگری، و تولید محصولات غذایی دارند. روستاهای شهرهای میانی و کوچک (نواحی بینابین) وابسته به اشتغال در بخش کشاورزی بوده، چندکارکردی هستند و اغلب به تولید کشاورزی می‌پردازند. اگر در طیف‌بندی توسعه به توسعه پایدار قوی، متعادل، و ضعیف به ترتیب امتیاز ۳، ۲ و ۱ اختصاص یابد در نظر متخصصین برنامه‌ریزی روستایی، روستاهای شهرهای بزرگ و شهرهای میانی و کوچک در حال حاضر از وضعیت توسعه پایدار نسبتاً متعادل برخوردارند. پیش‌بینی شده است این دو تیپ روستاهای کشور تغییر چندانی به سمت مطلوبیت کیفیت زندگی و پایداری توسعه به خود نینند. با این وجود، تغییر مثبت بیشتری در روستاهای شهرهای میانی و کوچک رخ خواهد داد.

روستاهای مرزی "که با شکل‌گیری مناطق آزاد، مناطق ویژه اقتصادی و بازارچه‌های مرزی در برخی حوزه‌های روستایی، به نواحی ادغام با اقتصاد بین‌الملل معروف شده‌اند" شامل روستاهای مرزی، حاشیه رودخانه‌ها، حاشیه دریاها، و روستاهای خشکی بوده و چندکارکردی‌اند. روستاهای

پراکنده (حباب زندگی) که بیشتر در ایران مرکزی متمرکزند از جمعیت کم و پراکنده، و حمل و نقل نامناسب برخوردارند. این حباب‌های زندگی به لحاظ شرایط اقلیمی نامناسب، تضمین کننده حیات و پایداری اکولوژیکی سرزمین به شمار می‌روند و به پاسداران محیط معروفند (افتخاری، ۱۳۸۵، ۱۲۹). دو تیپ روستاهای مرزی و پراکنده در حال حاضر از توسعه ضعیف برخوردارند و در افق ۱۴۱۰ نیز به توسعه پایدار متعادل نخواهند رسید. با توجه به تاکید اساتید بر ضعف مدیریت روستایی به ویژه ضعف نهادهای محلی و ظرفیت نهادی و همچنین ضعف ارتباطات فیزیکی و مجازی نواحی روستایی مرزی و پراکنده می‌توان علت اصلی این پیش‌بینی را دریافت.

جدول ۱. نمره پایداری طیف‌های متفاوت روستاهای کشور در وضعیت فعلی و افق ۱۴۱۰ از نظر متخصصان

برنامه‌ریزی روستایی (نمرات بین ۱ تا ۳)

روستاهای کوچک و پراکنده در افق ۱۴۰	روستاهای کوچک و پراکنده در حال حاضر	روستاهای مرزی در افق ۱۴۱۰	روستاهای مرزی در حال حاضر	روستاهای شهرهای میان‌ی و کوچک در افق ۱۴۱۰	روستاهای شهرهای میان‌ی و کوچک در حال حاضر	روستاهای شهرهای بزرگ در افق ۱۴۱۰	روستاهای شهرهای بزرگ در حال حاضر	تیپ روستا
۱.۱	۱.۰	۱.۳	۱.۰	۲.۲	۱.۹	۱.۹	۱.۸	متوسط نمره پایداری

۸۰ درصد متخصصان، وضعیت روستاهای شهرهای بزرگ را در حال حاضر توسعه پایدار متعادل دانسته‌اند. ۵۰ درصد متخصصان وضعیت این روستاها را در افق ۱۴۱۰ توسعه پایدار متعادل و قوی پیش‌بینی نموده‌اند. ۵۰ درصد متخصصان، وضعیت روستاهای شهرهای میان‌ی و کوچک را در حال حاضر، توسعه پایدار متعادل دانسته‌اند. ۸۰ درصد متخصصان، وضعیت این روستاها را در افق ۱۴۱۰ توسعه پایدار متعادل (۵۰ درصد) و قوی (۳۰ درصد) پیش‌بینی نموده‌اند. ۷۰ درصد متخصصان، وضعیت فعلی روستاهای مرزی را ضعیف دانسته و ۹۰ درصد وضعیت ۱۴۱۰ آن‌ها را ضعیف پیش‌بینی کرده‌اند. ۱۰۰ درصد متخصصان، وضعیت توسعه روستاهای پراکنده را در حال حاضر و ۹۰ درصد در ۱۴۱۰، ضعیف دانسته‌اند.

ابعاد و محورهای اصلی توسعه روستایی در زیر آمده‌اند. متخصصان با توجه به اهمیت هر یک از این ابعاد در مسیر توسعه پایدار روستایی، به آن‌ها وزن اختصاص دادند. از صاحب‌نظران خواسته

شده بود که وزن هر بعد را با توجه به قابلیت آن در کمک به سایر ابعاد و توانایی آن در پیشرو شدن برای نیل به توسعه پایدار روستایی تعیین کنند.

جدول ۲. ابعاد توسعه روستایی بر اساس نظر متخصصان مشارکت کننده در پژوهش

رتبه	نمره وزنی	ابعاد
۱	۸.۷	۱- توسعه کارآفرینی روستاییان
۲	۸.۵	۲- تامین اجتماعی
۳	۷.۶	۳- تحول اندیشه‌ای و باورهای نو
۴	۷.۴	۴- توسعه زیرساخت‌های فیزیکی (فعالیت‌های عمرانی)
۵	۷.۳	۵- سرمایه‌گذاری در صنایع کوچک روستایی
۶	۷.۲	۶- توسعه آموزشی فناوری
۷	۶.۶	۷- پایدارسازی محل سکونت (توسعه محیط کالبدی مسکونی)
۸	۶.۵	۸- زمینه‌سازی مشارکت فعال و موثر مردم
۹	۶.۴	۹- سرمایه‌گذاری در استفاده بهینه از منابع طبیعی
۱۰	۴.۵	۱۰- ایجاد صنایع بزرگ مقیاس و انتقال صنایع شهری

جدول ۳. سیاست‌ها و برنامه‌های اثرگذار بر فرایند توسعه پایدار روستایی

عنوان سیاست‌ها و برنامه‌ها	تاثیر		اهمیت		امکان وقوع موفقیت‌آمیز
	میزان	رتبه	میزان	رتبه	
۱- برنامه‌های اشتغال زودبازده، خوداشتغالی و تنوع بخشی به اقتصاد روستایی (سیاست توسعه اقتصاد متنوع و مولد روستایی)	۰.۹۴	۱	۸.۲۷	۱	۶.۴۵
۲- سیاست توسعه بازارهای مرزی	۰.۷۲	۴	۷.۲۷	۲	۶.۲۷
۳- توسعه حمل و نقل روستایی	۰.۷۲	۳	۷.۰۰	۳	۷.۸۱
۴- توسعه صادرات غیرنفتی	۰.۹۴	۲	۶.۴۵	۴	۵.۴۵
۵- ورود بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در نواحی روستایی	۰.۶۹	۷	۶.۳۶	۵	۵.۸۱
۶- تسهیل ارتباطات مجازی	۰.۷۰	۶	۶.۱۸	۶	۵.۱۸
۵- اسکان و یکپارچه‌سازی نقاط سکونت‌گاهی	۰.۹۰	۵	۳.۹۰	۱۲	۳.۳۶
۶- پایدارسازی استفاده از منابع طبیعی	۰.۶۳	۸	۶.۰۰	۷	۴.۲۷

عنوان سیاست‌ها و برنامه‌ها	تاثیر		اهمیت		امکان وقوع موفقیت‌آمیز
	میزان	رتبه	میزان	رتبه	
۷- بهبود خدمات رفاهی	۰.۵۸	۹	۵.۰۰	۹	۵.۴۵
۸- اجرای سیاست‌های ابلاغی اصل ۴۴ قانون اساسی	۰.۵۲	۱۰	۵.۲۷	۸	۴.۷۲
۹- کنترل جمعیت روستایی به ویژه روستاهای محروم	۰.۲۰	۱۱	۳.۹۰	۱۱	۳.۲۰
۱۰- هدفمندی یارانه‌ها	۰.۱۱	۱۲	۴.۴۵	۱۰	۵.۰۰
۱۱- نگهداشت روستاییان در نقاط روستایی	۰.۵	۱۳	۱.۷۲	۱۳	۲.۰۹

در ارتباط با ابعاد و سیاست‌های مندرج در جداول ۲ و ۳ مطالب زیر قابل بیان است:

سیاست توسعه اقتصاد متنوع و مولد روستایی

جهت‌گیری قوانین و برنامه‌های توسعه کشور به سمت توسعه کارآفرینی روستایی است. با عنایت به اینکه برنامه‌ریزی در راستای ساماندهی و بهبود اشتغال روستاییان در سند چشم‌انداز ۲۰ساله و ماده ۱۷۴ قانون برنامه پنجم توسعه بسیار مورد تاکید است ۲ درصد از کل بودجه بانکی کشور به توسعه فعالیت‌های خوداشتغالی اختصاص داده شده است. در راستای تحقق این هدف، طرح‌های زنجیره‌ای، طرح‌های تعاونی، طرح‌های کارآفرینی، طرح‌های توان‌افزایی و مشاغل خانگی در دستور کار وزارت کشاورزی، وزارت کار و تعاون، و نهاد کمیته امداد قرار دارند. در این میان، خوشه‌ای کردن فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی و افزایش تعاملات اقتصادی درون مناطق روستایی از راهکارهای اساسی است که برنامه‌ریزان اقتصاد روستایی بایستی مدنظر داشته باشند. تجربه بسیاری از کشورهایی که دارای مناطق روستایی با اقتصاد پویا هستند نشان می‌دهد که باید تاکید اصلی بر خوشه‌هایی از فعالیت‌های پایه‌ای و ریشه‌دار، و به هم مرتبط که بر پایه مهارت‌ها و توانایی‌های مناطق روستایی شکل گرفته‌اند باشد. لازم است تاکید ویژه‌ای بر فراهم نمودن زمینه تعامل بین خوشه‌ها، به ویژه از طریق تلاش در راستای بهبود فرهنگ نوآوری در درون واحدهای تولیدی و سازمان‌ها با بهره‌گیری از راهکارهای تشویق گفتمان اجتماعی و فراگیری براساس فهم مشترک، تبادل اطلاعات، تشویق تبادلات بین نهادی، ایجاد انگیزه، ارتقاء و تقویت منابع محلی و تخصص‌گرایی شغلی و صنفی صورت پذیرد (فیروزنیا و افتخاری، ۱۳۸۲، ۲۴۸-۲۴۷).

کلیه متخصصان، برنامه‌های تامین اشتغال و تنوع‌بخشی به اقتصاد روستایی را دارای تاثیر مثبت بر توسعه پایدار روستایی دانسته‌اند. ۷۰ درصد متخصصان این عامل را مهم قلمداد کرده‌اند و مابقی اهمیت آن را متوسط می‌دانند. سیاست توسعه اقتصاد روستایی و کارآفرینی در اولویت نخست قرار داده شده و بیشترین وزن و اهمیت را در رسیدن به توسعه روستایی دارد. تمامی متخصصان، احتمال اجرای موفق آن را متوسط و زیاد دانسته‌اند. هم‌چنین در راستای تقویت این بعد از توسعه روستایی اقداماتی چون: گسترش و حمایت از صندوق‌های خرد محلی، حمایت از نوآوری‌ها و ابتکارات محلی و رونق بخشی به کسب و کار محلی و ترویج و گسترش فرهنگ تولیدی را لازم دانسته‌اند.

تامین اجتماعی

اغلب برنامه‌هایی که در مناطق روستایی به اجرا درآمده‌اند صرفاً در حوزه اقتصادی و زیرساختی می‌باشند و هیچ برنامه‌ای به منظور توسعه اجتماعی و فرهنگی مشاهده نمی‌شود. با این وجود می‌توان مهم‌ترین مسأله نظام برنامه‌ریزی توسعه را متکی بودن به برنامه‌ریزی از بالا به پایین و عدم هم‌خوانی با اولویت‌بندی نیازهای واقعی، ویژگی‌ها و شرایط فرهنگی و ساختاری اجتماعات محلی دانست، که در این زمینه هیچگاه موفق به جلب مشارکت و همراهی ساکنین این اجتماعات نشده است. بنابراین به منظور دستیابی به رفاه اجتماعی پایدار و مبتنی بر توسعه اجتماع محور لازم است که برنامه‌های توسعه روستایی و رفاه اجتماعی با برنامه‌ریزی از سطح خرد و مشارکت مؤثر مردم به سطوح بالاتر حرکت کند و نه بالعکس.

با توجه به تجربه برنامه‌های پس از انقلاب، می‌توان گفت به طور کلی این برنامه‌ها بر محورهای ۱- بازسازی ۲- کارهای زیربنایی ۳- تعدیل اقتصادی و ۴- رفاه اجتماعی و خدمات عمومی استوار هستند. در بازسازی‌ها به جبران خرابی‌ها پرداخته می‌شود. کارهای زیربنایی و فیزیکی بیشتر با هدف افزایش تولید انجام می‌شوند. هدف بسیار خوبی است که انجام کارهای زیربنایی در راس باشد اما موازنه باید برقرار باشد و فشار سنگینی از این ناحیه متوجه مردم و زندگی آن‌ها نشود. در انجام کارهای زیربنایی همواره امکان بروز یک اشکال وجود دارد: انجام کارهای زیربنایی بیش از حد به درآمد نفت وابسته است و این منابع هم محدود هستند و هم نامطمئن. بنابراین هرچه منابع به

انجام کارهای زیربنایی بیشتر اختصاص یابند فشار تورم و گرانی بیشتر می شود. طبق نتایج پژوهش حاضر، تمامی متخصصان اهمیت این عامل را بیش از متوسط اعلام کرده اند و تاثیر و اهمیت آن را بالا دانسته اند. پیش بینی شده است در افق ۱۴۰۴، انجام موفقیت آمیز برنامه های زیربنایی نقش بسیار موثری در توسعه روستایی ایفا نماید. تعدیل اقتصادی اگر با شتاب پیش رود فشار زیادی را متوجه زندگی مردم می کند و مشکل زاست. محدودیت های درآمدی و منابع مالی دولت از یک سو و افزایش سریع سطح و کیفیت زندگی در جهان و کشور از سوی دیگر بر حساسیت مسئله بیشتر می افزاید. در برنامه ریزی، رسیدگی به وضعیت زندگی و رفاه مردم مقدم بر انجام امور زیربنایی و تعدیل اقتصادی است چرا که نتایج ناشی از فشار بر زندگی مردم، پیامدهای مخرب و منفی به ویژه در زمینه فرهنگی و اجتماعی در پی دارد (مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۴، ۱۴۱). در همین ارتباط، یکی از اصلی ترین نارسایی های برنامه های توسعه روستایی این است که در دهه های اخیر به تحولات اجتماعی - اقتصادی از یک سو و دگرگونی های فکری - ادراکی و رفتارهای فرهنگی - اجتماعی از سوی دیگر بی اعتنا بوده اند. لذا تداوم سرمایه گذاری های عمرانی به سبک موجود چالش های اساسی را در زمینه بروز نابرابری مکانی و منطقه ای، و بی ثباتی حیات روستاهای کشور ایجاد می کند (سعیدی و همکاران، ۱۳۸۵، ۷۱).

متخصصان، بعد اجتماعی را در اولویت دوم برنامه های توسعه قرار داده، و وزن و اهمیت برنامه های تامین اجتماعی و خدمات رفاهی را در مسیر توسعه روستایی بالا دانسته اند. هیچ یک از متخصصان، بهبود خدمات رفاهی را دارای اثر منفی ندانسته اند، ۷۰ درصد این عامل را دارای تاثیر مثبت بر فرآیند توسعه پایدار روستایی دانسته اند. احتمال اجرای موفق آن از نظر ۸۰ درصد متوسط بوده است و مابقی احتمال موفقیت آن را زیاد ارزیابی کرده اند. پوشش بیمه همگانی در نواحی روستایی الزامی دانسته شده و تاکید شده است که تولیدکنندگان روستایی به ویژه کشاورزان مولد تحت پوشش بیمه واقع شوند و در سن ناتوانی، از حقوق و مزایای بازنشستگی بهره مند گردند.

توسعه فناوری

امروزه توسعه کاربرد فناوری های ارتباطی اساس پیشرفت می باشد به گونه ای که از آن به انقلاب خاموش یاد می شود. لذا توسعه و پیشرفت جوامع و نهادها به علت پیدایش بسترهای ارتباطاتی و

اطلاعاتی و بدور از دغدغه انزوای مکان جغرافیایی و فواصل آنها با مراکز تمدن، سرمایه و تجهیزات، امکانپذیر می‌شود. در همین راستا طی چند دهه اخیر، ایجاد مراکز خدمات ارتباطی روستایی یا دفاتر ICT روستایی توجه نهادهای توسعه قرار گرفته است. ICT می‌تواند دسترسی مردم روستایی به انواع خدمات بهداشتی، آموزشی، فرصت‌های شغلی، افزایش سطح آگاهی در زمینه فعالیت‌های تولیدی، کشاورزی و ترویجی، و بازاریابی محصولات زراعی و غیرزراعی را بهبود بخشد (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۸، ۱۳۶-۱۳۲). کشور ایران در راستای اهداف چشم‌انداز بیست ساله و برنامه پنجم توسعه تلاش می‌کند که با استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات، انواع خدمات را به تمامی نقاط کشور ارائه کند. گسترش این فناوری به روستاها می‌تواند با ایجاد جهش در انتقال اطلاعات و ارتباطات، روستاها را از حالت انزوا خارج ساخته و سبب ایجاد تعادل و توازن بین شهر و روستا و یکپارچگی آنها شود.

وزارت فناوری اطلاعات و ارتباطات با همکاری شرکت‌های مخابرات استان‌ها از مرداد ۱۳۸۳ در قالب "پروژه تجهیز ده" اقدام به راه‌اندازی دفاتر ICT در هزار روستای کشور با اهدافی چون ارائه خدمات ارتباطی به صورت یکپارچه و مجتمع به روستاییان، افزایش دسترسی خانوارهای روستایی به تلفن ثابت، ایجاد بستری برای ایجاد توسعه خدمات الکترونیکی به صورت پیشخوان دولت در روستا، افزایش دسترسی روستاییان به اینترنت، جلوگیری از رفت و آمدهای غیرضروری به نواحی شهری و توسعه دسترسی عمومی نموده است (وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات ۱۳۸۳، ۲۸-۲۳ و رضوانی، ۱۳۸۷، ۲۵۹).

از نظر ۶۰ درصد متخصصان، تسهیل ارتباطات مجازی، دارای اثر مثبت بر روی توسعه پایدار روستایی است. اهمیت این عامل از نظر اکثر متخصصان متوسط است درحالی که بیش از ۲۷ درصد آن را مهم می‌دانند. احتمال اجرای موفقیت آمیز این طرح از نظر عموم متخصصان متوسط بوده است و در عین حال بیش از ۲۵ درصد ایشان احتمال موفقیت آن را زیاد ارزیابی کرده‌اند. توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات در میان هر ابعاد توسعه روستایی، و سیاست‌ها و برنامه‌ها رتبه ششم را کسب نموده است. خیلی از متخصصان تاکید داشتند که توسعه این بعد در آینده‌ای نزدیک سرنوشت روستاها به ویژه روستاهای مرزی، پراکنده و منزوی را متحول خواهد نمود. توسعه روستایی مبتنی بر فناوری اطلاعات نیازمند برنامه‌ریزی در چارچوب ابعاد ۳ گانه: ساختاری

(حمایت دولت، برنامه‌ریزی، نیروی متخصص، تسهیل‌گری، و...)، محتوایی (سطح دانش، اطلاعات و فناوری‌ها، آموزش‌های رسمی، و...) و زمینه‌ای (تلفن ثابت، برق، تجربه و سطح دانش روستاییان) است. همچنین متولیان توسعه و کاربری فناوری اطلاعات در بخش روستایی باید با رویکرد مبتنی بر عقلانیت علمی و نگاهی سیستمی، راهبردهای توسعه مبتنی بر فناوری اطلاعات را تدوین نمایند تا با رویکرد متوازن جلو رفته و از ناپایداری جلوگیری شود. لذا پژوهش پیشنهاد می‌کند مسئولان توسعه روستایی بایستی با تامین و تقویت دو پیش‌نیاز توسعه ICT (زیرساخت‌های ارتباطی و اطلاعاتی، و بسترسازی علمی و فرهنگی)، موجبات تقویت این بعد از توسعه روستایی را همراه با اثربخشی پایدار فراهم کنند.

آموزش انسانی، تحول اندیشه‌ای و باورهای نو

اعتقاد محققان توسعه روستایی ایران این است رویکرد جدید (نرم‌افزاری) زمانی بر نظام برنامه‌ریزی توسعه روستایی حاکم می‌شود که باورهای توسعه‌ای، روح و انگیزه توسعه‌گرایی و مشارکت‌گرایی، و معرفت اجتماعی در اجتماعات روستایی نهادینه شود. انجام برنامه‌ریزی راهبردی با حاکمیت دیدگاه نرم‌افزاری و رویکرد پایین به بالا و آمایشی، الزاماتی دارد که از مهم‌ترین آن‌ها نهادینه کردن علم باوری (رسمی و بومی) به همراه انسان و مکان‌باوری، و آینده‌باوری در میان روستاییان و دولت‌هاست (افتخاری، ۱۳۸۵، ۱۴۸).

متخصصان خواستار تحول در نظام آموزش روستایی بوده و در نظر آن‌ها، این بعد از توسعه روستایی در مقایسه با سایر ابعاد رتبه سوم را به خود اختصاص داده است. بیش از ۶۰ درصد تاثیر این عامل را زیاد و بقیه متوسط دانسته‌اند.

سرمایه‌گذاری در صنایع کوچک روستایی

متخصصان، سرمایه‌گذاری در صنایع کوچک روستایی را در اولویت پنجم قرار داده‌اند و وزن آن را متوسط و بالا دانسته‌اند. از نظر آن‌ها، در راستای رسیدن به اقتصاد پایدار و متنوع روستایی بایستی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه صنایع روستایی در اولویت اول قرار گیرند، و با ایجاد تقسیم کار در صنایع کوچک و متوسط، و ایجاد پیوند زنجیروار در تولید محصولات

کارگاه‌ها و صنایع روستایی، فعالیت‌های روستائیان در چرخه تولید قراردادده شود. احتمال وقوع موفقیت آمیز این برنامه‌ها در افق ۱۴۱۰ زیاد پیش‌بینی شده است.

سرمایه‌گذاری در استفاده بهینه از منابع طبیعی

قانون اساسی ج.ا.ا به مثابه مبنای برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری، اذعان می‌کند در زمره نادرترین قوانین اساسی جهان است که به مشکلات زیست‌محیطی صراحتاً توجه دارد. اما با اینکه مصادیق و پیامدهای توسعه پایدار به مرور زمان و در طول سال‌های تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه در کشور ملموس‌تر شده است، نتایج تحلیل برنامه‌ها نشان از بی‌توجهی عملی به توسعه پایدار دارد. اگر چه در برنامه‌های سوم و چهارم بعد اجتماعی و زیست‌محیطی مورد توجه بیشتری قرار گرفت اما هنوز فاصله زیادی با عملی‌شدن آن وجود دارد. نتیجه اینکه؛ سیاست‌های برنامه‌ها فاقد رویکرد سیستمی، پویا و مبتنی بر الگوی روشن بوده و عملاً سیاست‌های اجتماعی و زیست‌محیطی تابع برنامه‌های اقتصادی می‌باشند. لذا الگوی توسعه پایدار در بدنه ساختار برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری کشور جایگاه مقبولی ندارد و مورد اهتمام عملی قرار نگرفته است (نادری، ۱۳۸۸، ۳۲-۲۰).

متخصصان توسعه بخش مدیریت منابع آب و خاک را الزامی دانستند. از نظر نیمی از آن‌ها، تاثیر پایدارسازی استفاده از منابع طبیعی مثبت بوده است در حالی که بیش از ۲۵ درصد ایشان تاثیر آن را منفی دانسته‌اند. اهمیت این عامل از نظر متخصصان متوسط بوده است و تنها ۲۰ درصد ایشان آن را خیلی مهم دانسته‌اند. احتمال موفقیت این روش از نظر متخصصان متوسط قلمداد شده است و هیچ یک از ایشان احتمال آن را بالا ندانسته‌اند.

زمینه‌سازی مشارکت فعال مردمی و توسعه سیاسی

خطوط اساسی انگاره نوین توسعه را می‌توان: مردم‌محوری، استفاده از ظرفیت‌ها و توانمندی‌های نهادهای محلی، توانمندسازی، ظرفیت‌سازی انسانی و مادی، ترکیب نقش کنش‌گران مختلف در عرصه برنامه‌ریزی، توسعه دانایی‌محور، و پایداری در توسعه دانست.

دلایلی که امروزه به نقش سازمان‌های مردم‌نهاد و رهبران محلی در توسعه روستایی تاکید می‌شود (علی‌الحسابی، ۱۳۹۰، ۳۷): ضرورت تقویت نظام‌های مبتنی بر مردم‌سالاری، عدم تطابق برنامه‌های توسعه با نیازهای مردم، فرآیندنگر شدن (Process oriented) طرح‌ها و برنامه‌های

توسعه، ضعف توان مالی دولت، احساس تهدید در منافع شهروندان، پیچیدگی زندگی اجتماعی، کاهش وابستگی جامعه به دولت، و اخلاق اجتماعی برنامه‌ریزی هستند.

ارتباط متقابل توسعه سیاسی و شکل‌گیری نظام برنامه‌ریزی مطلوب و سازگار

توسعه روستایی در ایران نیازمند توجه همزمان به رویکردها و راهبردهای توسعه از یکسو، و فرآیند مطلوب حاکم بر انجام عمل برنامه‌ریزی از سوی دیگر است. فرآیند حاکم بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی، درجه مطلوبیت و مقبولیت آن را رقم می‌زند و به ایجاد سازگاری یا ناسازگاری در عرصه برنامه‌ریزی توسعه منجر می‌شود. با توجه به اینکه مردم محلی محور توسعه هستند، خود نیز باید در ترسیم آینده زندگی‌شان سهم باشند، درجه مطلوبیت، مقبولیت، و سازگاری برنامه‌ریزی توسعه روستایی، ارتباط نزدیکی با روش حاکم بر انجام عمل برنامه‌ریزی دارد. هرچه میزان درک متقابل و همراهی کنشگران اصلی، یعنی مردم محلی، برنامه‌ریزان، سیاست‌گذاران و مدیران اجرایی در مرحله برنامه‌ریزی بیشتر باشد، تصمیمات توسعه روستاها از سازگاری، پذیرش و اثربخشی بیشتری برخوردار خواهد شد و این امر بستگی به رویکرد اتخاذشده در روش برنامه‌ریزی دارد.

تحقق اهداف توسعه روستایی کشور همان‌طور که نیازمند اتخاذ رویکردهای مناسب توسعه اقتصادی، اجتماعی و فیزیکی می‌باشد نیازمند رویکردی سازگار و موثر در فرآیند برنامه‌ریزی توسعه (نظریه برنامه‌ریزی) نیز هست. طی تحولات نظریه برنامه‌ریزی، اثبات‌گرایی مورد انتقاد واقع شده و از حکومت‌های دموکراتیک صحبت می‌شود. گسترش رویکرد نوین (نظریه برنامه‌ریزی ارتباطی) منجر به فعال‌شدن مردم برای انجام برنامه‌ریزی جهت توسعه محیط خود شده و در آن نوع رابطه برنامه‌ریزان و مردم مهم است (افتخاری و بهزادنسب، ۱۳۸۳، ۶۳). در این روش، برنامه‌ریزان نقش تسهیل‌گری خود را با کمک انتقال مهارت‌های لازم به مردم انجام می‌دهند و متولیان توسعه روستایی، نگرش مشارکت‌جویانه به توسعه روستایی دارند. تاکنون درباره فرآیند برنامه‌ریزی توسعه دو رویکرد «عقلایی‌گرایی» و «ارتباطی» مطرح بوده که در نظام برنامه‌ریزی ایران رویکرد عقلایی‌گرایی (رویکرد ابزاری) غلبه داشته است. رویکرد عقلایی به دلیل دو خصیصه «تخصص‌محوری» و «غیرمشارکتی‌بودن» با ناکامی‌های زیادی مواجه بوده است. با نهادینه‌شدن رویکرد ارتباطی در فرآیند برنامه‌ریزی روستایی کشور، نوعی روش‌شناسی منطقی

حاکم می‌شود که در آن منتفع‌شوندگان، ایفاگر نقش اصلی در فرآیند برنامه‌ریزی خواهند بود (وقوع توسعه سیاسی و مشارکت فعال جامعه محلی). از سوی دیگر نگرش جغرافیایی به توسعه روستایی به پایه‌گذاری نظامی از برنامه‌ریزی توسعه منجر می‌شود که ضمن برقراری پیوند میان عناصر تشکیل‌دهنده سطوح (ملی، منطقه‌ای و محلی) و ویژگی‌های فضایی، تعاملات میان انسان، فضا و فعالیت را مورد توجه قرار داده؛ و منابع مکانی به ویژه منابع انسانی را در فرآیند برنامه‌ریزی توسعه واجد ارزش اساسی می‌داند (افتخاری و بهزادنسب، ۱۳۸۳، ۲). نتایج پژوهش نشان داد متخصصان برای این بعد اهمیت زیادی قائلند به‌طوری‌که، تقویت نهادهای محلی، ضرورت تغییر نگرش به مقوله توسعه روستایی، توسعه مشارکت مردم، و ظرفیت‌سازی و توانمندسازی روستاییان در نظر اساتید دانشگاه تهران و اعضای موسسه توسعه روستایی بالاترین اهمیت و وزن را به خود اختصاص داد.

پایدارسازی محل سکونت (توسعه محیط کالبدی مسکونی)

پایداری مبتنی بر مسائل بوم‌شناختی و توجه به محیط و قرارگاه طبیعی روستاها از جمله مباحثی است که از دهه ۱۹۸۰ بدین سو مطرح شده است. این بعد از توسعه روستایی کشور روندی نسبتاً تکاملی را پیموده است و در حال حاضر طرح‌های هادی روستایی در این راستا تهیه و اجرا می‌شوند. نظریه‌پردازان طراحی پایدار معتقدند از نظر پایداری و حفاظت الگوهای فرهنگی، هویتی، تاریخی و بوم‌شناختی، مشکلات زیادی در تهیه و اجرای طرح‌های کالبدی در سطح محلی وجود دارد (زرافشانی و همکاران، ۱۳۸۹، ۶-۵۴). خواست توسعه پایدار محیط کالبدی روستاها این است که از رهگذر اجرای طرح‌های روستایی، اعتلای کیفیت محیط کالبدی به اعتلای کیفیت زندگی انسان‌ها بینجامد؛ و مانند آنچه که در حال رخ دادن است از ایجاد فضاهای مصنوعی بدون جاذبه، و بدون هویت اجتناب شود (اکبری و بمانیان، ۱۳۸۷، ۴۷). متخصصان تاثیر این عامل را در ایجاد افق روشن برای سکونت‌گاه‌های روستایی کشور متوسط و زیاد ارزیابی نموده‌اند. طبق نظر تمامی آنان، توسعه محیط کالبدی روستا باید امری در اولویت باشد و ضمن توجه به جنبه‌های کالبدی-فیزیکی، به میراث فرهنگی، طبیعی و اجتماعی نیز توجه شود.

توسعه صادرات غیرنفتی

بیش از ۹۰ درصد متخصصان تاثیر آن را کاملاً مثبت دانسته‌اند و رتبه ۴ را در بین سیاست‌های ۱۳ گانه به آن اختصاص داده‌اند. هم‌چنین احتمال موفقیت این سیاست از نظر اکثر متخصصان متوسط و کم بوده است و با ادامه عملکرد فعلی نظام مدیریت توسعه روستایی، تنها ۲۰ درصد ایشان احتمال موفقیت را زیاد می‌دانند.

سیاست نگهداشت جمعیت در نواحی روستایی

بیش از نیمی از متخصصان تاثیر نگهداشت اجباری روستاییان در مناطق روستایی را منفی دانسته‌اند. در این بین ۸۰ درصد این عامل را بدون اهمیت دانسته‌اند. احتمال موفقیت این عامل از نظر متخصصان کم است و بیش از ۷۰ درصد موفقیت آن را دور از انتظار می‌دانند. در واقع با تحقق و عملیاتی شدن سایر سیاست‌ها توسعه پایدار روستایی رخ خواهد داد و آن وقت جمعیت به صورت پایدار و هدف‌مند در نواحی روستایی ماندگار خواهد شد. در حدود نیمی از متخصصان اسکان و یکپارچه‌سازی نقاط سکونت گاهی را بدون تاثیر دانسته‌اند. در حالی که ۳۵ درصد تاثیر آن را مثبت دانسته‌اند. از نظر اکثریت اهمیت آن متوسط و کم بوده و هیچ یک احتمال موفقیت این سیاست را بالا ندانسته‌اند.

هدف‌مندی یارانه‌ها

بیش از نیمی از متخصصان تاثیر طرح هدف‌مندی یارانه‌ها را منفی می‌دانند. ۳۶ درصد ایشان این طرح را دارای تاثیر مثبت دانسته‌اند و البته مدیریت صحیح را لازم دانسته‌اند. اهمیت این عامل از نظر اکثر متخصصان متوسط قلمداد شده است. از نظر ۷۰ درصد متخصصان احتمال موفقیت این طرح کم و متوسط بوده است، در حالی که ۳۰ درصد دیگر احتمال موفقیت آن را زیاد دانسته‌اند. اعتقاد بر این است که اجرای طرح هدف‌مندی یارانه‌ها به روش فعلی، آفتی برای ارزش‌های تولیدی روستاهاست.

اجرای سیاست‌های ابلاغی اصل ۴۴ قانون اساسی

از بین متخصصان بیش از ۶۵ درصد تاثیر سیاست‌های ابلاغی اصل ۴۴ (خصوصی‌سازی) را مثبت دانسته‌اند و مابقی آن را بدون تاثیر دانسته‌اند. هیچ یک از متخصصان اثر این عامل را منفی ندانسته است. اهمیت این عامل از نظر متخصصان؛ غالباً متوسط قلمداد شده است درحالی که ۱۰ درصد ایشان اهمیت آن را کم و ۱۰ درصد زیاد دانسته‌اند. احتمال موفقیت سیاست‌های خصوصی‌سازی متوسط دانسته شده است به گونه‌ای که ۸۰ درصد موفقیت آن را در حد متوسط ارزیابی کرده‌اند.

ورود بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در نواحی روستایی

هیچ یک از متخصصان تاثیر ورود بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در نواحی روستایی را منفی ندانسته‌اند، بیش از ۷۰ درصد ایشان اثر آن را مثبت و مابقی بدون اثر قلمداد کرده‌اند. اهمیت این عامل نیز از سوی متخصصان متوسط قلمداد شده است و ۸۰ درصد ایشان این عامل را با اهمیت متوسط دانسته‌اند. از نظر ۴۰ درصد متخصصان، احتمال موفقیت این سیاست بالا است و ۳۰ درصد ایشان احتمال موفقیت را کم دانسته‌اند.

سیاست توسعه بازارهای مرزی

بیش از ۶۰ درصد سیاست‌های توسعه بازارهای مرزی را دارای تاثیر مثبت دانسته‌اند در حالی که ۲۰ درصد تاثیر آن را منفی قلمداد نموده‌اند. اهمیت این سیاست‌ها از نظر متخصصان، بالاتر از متوسط و زیاد ارزیابی شده به گونه‌ای که ۵۰ درصد متخصصان این عامل را مهم دانسته‌اند و مابقی اهمیت آن را متوسط می‌دانند. احتمال موفقیت آن از نظر ۴۵ درصد متخصصان زیاد است درحالی‌که ۲۰ درصد احتمال موفقیتش را کم می‌دانند.

کنترل جمعیت روستایی به ویژه روستاهای محروم

۸۰ درصد متخصصان کنترل جمعیت روستایی به ویژه روستاهای محروم را بر فرآیند توسعه پایدار روستایی بی‌اثر دانسته‌اند و تنها ۲۰ درصد ایشان این عامل را دارای تاثیر مثبت می‌دانند.

۵۰ درصد اهمیت این عامل را کم دانسته‌اند و تنها ۲۰ درصد آن را مهم قلمداد کرده‌اند. بیش از ۶۰ درصد ایشان این سیاست را ناموفق دانسته‌اند.

ساماندهی حمل و نقل روستایی

در راستای تحقق اصل ۴۴ قانون اساسی و اهداف چشم‌انداز ۲۰ ساله، ماده ۲۳۲ و بند ط ماده ۱۹۴ قانون برنامه پنجم به ساماندهی حمل و نقل روستایی اختصاص یافته‌اند. در پایان سال ۱۳۸۹، ۸۹ درصد روستاهای بالای ۲۰ خانوار کشور از راه آسفalte یا شوسه با کیفیت و ۸۶ درصد روستاهای بالای ۱۰۰ خانوار از راه آسفalte مناسب برخوردار بودند. با اختصاص معادل ۲ درصد از اعتبارات بودجه عمومی دولت، هدف‌گذاری شده است در پایان برنامه پنجم توسعه حمل و نقل روستایی ساماندهی شود، و ۱۰۰ درصد روستاهای بالای ۵۰ خانوار کشور از راه آسفalte و ۱۰۰ درصد روستاهای ۲۰ تا ۵۰ خانواری از راه مناسب برخوردار شوند (آمار معاونت راه‌های روستایی وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۰، مراجعه مستقیم). متخصصان، تاثیر توسعه حمل و نقل روستایی بر فرآیند توسعه پایدار روستایی را مثبت دانسته و بیش از ۶۰ درصد این تاثیر را مثبت قلمداد کرده‌اند. از نظر نیمی از پاسخ‌دهندگان احتمال موفقیت این طرح‌ها در افق ۱۴۱۰، بالا توصیف شده است و نیمی دیگر احتمال آن را متوسط قلمداد کرده‌اند.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

برای اینکه بتوان همسو با اصول قانون اساسی و در راستای اهداف برنامه چشم‌انداز ۲۰ ساله، با استفاده از ابزاری چون برنامه‌های ۵ ساله (تاکتیکی) به توسعه روستایی پایدار دست یافت، بایستی نارسایی‌های نظام برنامه‌ریزی موجود از بین برود و در نگرش به مقوله توسعه روستایی تغییر ایجاد شود. متأسفانه نظام برنامه‌ریزی کشور از یکپارچگی و ارتباط منظم بین سطوح برخوردار نیست. به ویژه نقش مدیریت سطح محلی و طرح‌های محلی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی کم‌رنگ است و زمینه‌های حضور موثر آن فراهم نیست. عمده متخصصان به ویژه اساتید برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه تهران و اعضای موسسه توسعه روستایی بر این نکته تاکید داشتند که توسعه ظرفیتی در

نهادهای محلی و تحول در نوع نگرش متولیان به مقوله توسعه روستایی لازمه وقوع توسعه پایدار روستایی در افق ۱۴۱۰ است.

در این پژوهش تلاش شد در پیشبرد مطالعات مفیدی که تا کنون در زمینه نظام برنامه‌ریزی روستایی در ایران، وضعیت موجود توسعه روستایی کشور، ارزیابی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه روستایی و وضعیت توسعه روستایی در ابعاد مختلف توسط متخصصان انجام پذیرفته است، مطالعه‌ای صرف در زمینه آینده‌نگری توسعه پایدار روستایی صورت پذیرد و با توجه به یافته‌های پژوهش پیشنهادهای زیر مطابق با جدول (۴) قابل ارائه است.

جدول ۴. اهم پیشنهادهای مرتبط با هر بعد، سیاست یا برنامه به منظور توسعه پایدار روستایی

ردیف	بعد، سیاست یا برنامه	اهم پیشنهادها و نظرات
۱	سیاست توسعه اقتصاد متنوع و مولد روستایی	گسترش و حمایت از صندوق‌های خرد محلی، حمایت از نوآوری‌ها و ابتکارات محلی و رونق بخشی به کسب و کار محلی و ترویج و گسترش فرهنگ تولیدی
۲	تامین اجتماعی	پوشش بیمه همگانی در نواحی روستایی الزامی؛ تولیدکنندگان روستایی به ویژه کشاورزان مولد تحت پوشش بیمه و در سن ناتوانی، از حقوق و مزایای بازنشستگی بهره‌مند
۳	توسعه فناوری	مسئولان توسعه روستایی بایستی با تامین و تقویت دو پیش‌نیاز توسعه ICT (زیرساخت‌های ارتباطی و اطلاعاتی، و بسترسازی علمی و فرهنگی)، موجبات تقویت این بعد از توسعه روستایی را همراه با اثربخشی پایدار فراهم
۴	آموزش انسانی، تحول اندیشه‌ای و باورهای نو	نهادینه‌کردن علم باوری (رسمی و بومی) به همراه انسان و مکان‌باوری، و آینده‌باوری در میان روستاییان و دولت‌ها
۵	سرمایه‌گذاری در صنایع کوچک روستایی	با ایجاد تقسیم کار در صنایع کوچک و متوسط، و ایجاد پیوند زنجیره‌وار در تولید محصولات کارگاه‌ها و صنایع روستایی، فعالیت‌های روستاییان در چرخه تولید قراردادده شود
۶	سرمایه‌گذاری در استفاده بهینه از منابع طبیعی	توسعه بخش مدیریت منابع آب و خاک را الزامی
۷	زمینه‌سازی مشارکت فعال	مردم‌محوری، استفاده از ظرفیت‌ها و توانمندی‌های نهادهای

ردیف	بعد، سیاست یا برنامه	اهم پیشنهادها و نظرات
	مردمی و توسعه سیاسی	محلی، توانمندسازی، ظرفیت‌سازی انسانی و مادی، ترکیب نقش کنش‌گران مختلف در عرصه برنامه‌ریزی، توسعه دانایی‌محور
۸	ارتباط متقابل توسعه سیاسی و شکل‌گیری نظام برنامه‌ریزی مطلوب و سازگار	تقویت نهادهای محلی، ضرورت تغییر نگرش به مقوله توسعه روستایی، توسعه مشارکت مردم، و ظرفیت‌سازی و توانمندسازی روستاییان
۹	پایدارسازی محل سکونت (توسعه محیط کالبدی مسکونی)	توسعه محیط کالبدی روستا امری اولویت‌دار و توجه به میراث فرهنگی، طبیعی و اجتماعی علاوه بر توجه به جنبه‌های کالبدی-فیزیکی
۱۰	توسعه صادرات غیرنفتی	تاثیر کاملاً مثبت بر فرآیند توسعه پایدار روستایی اما با احتمال موفقیت پایین
۱۱	سیاست نگهداشت جمعیت در نواحی روستایی	تاثیر و اهمیت پایین زیرا با اجرای سایر سیاست‌ها جمعیت به صورت پایدار و هدف‌مند در نواحی روستایی ماندگار
۱۲	هدف‌مندی یارانه‌ها	اجرای طرح هدف‌مندی یارانه‌ها به روش فعلی، آفتی برای ارزش‌های تولیدی روستاها
۱۳	اجرای سیاست‌های ابلاغی اصل ۴۴ قانون اساسی	دارای تاثیر نسبتاً مثبت و اهمیت متوسط بر فرآیند توسعه پایدار روستایی
۱۴	ورود بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در نواحی روستایی	دارای تاثیر مثبت و اهمیت متوسط بر فرآیند توسعه پایدار روستایی
۱۵	سیاست توسعه بازارهای مرزی	دارای تاثیر مثبت بر فرآیند توسعه پایدار روستایی
۱۶	کنترل جمعیت روستایی به ویژه روستاهای محروم	فاقد تاثیر و اهمیت به‌سزا در فرآیند توسعه پایدار روستایی
۱۷	ساماندهی حمل و نقل روستایی	تاثیر مثبت توسعه حمل و نقل روستایی بر فرآیند توسعه پایدار روستایی

با توجه به یافته‌ها و نتایج پژوهش می‌توان گفت وضعیت امروز توسعه روستاهای کشور و روند پیشرفت پایدار آن‌ها مطلوب نیست و با تداوم چنین روندی، در ۱۴۰۴ (پایان برنامه چشم‌انداز ۲۰ساله) تحول چشم‌گیری رخ نخواهد داد. اگر چه محرک‌ها و عوامل پیشرفت در دنیای امروز

زیادند اما امروزه در عصر فشردگی زمان و فضا، نمی‌توان بدون برنامه منظم و سیستم برنامه‌ریزی کارآمد به پیشرفت پایدار در نواحی سکونت‌گاهی دست یافت. چنانکه از نتایج پژوهش حاضر "به ویژه نظرات متخصصان"، برمی‌آید کارایی خود نظام برنامه‌ریزی کشور؛ مهم‌تر از نوع، کمیت و کیفیت سیاست‌ها و برنامه‌های اجرایی برای رسیدن به وضعیت مطلوب زندگی در نواحی روستایی می‌باشد. لذا لازم است تحول بنیانی و گسترده در نظام برنامه‌ریزی روستایی روستایی کشور صورت گیرد و زمینه لازم برای گسترش مشارکت مردم، توسعه ظرفیت‌های روستاییان، و افزایش نقش نهادهای خصوصی و مردمی فراهم گردد. در سیاست‌گذاری‌ها بایستی هدف نهایی بهبود کیفیت زندگی روستاییان، تامین اجتماعی، و خدمات رفاهی باشد و به اهداف تولیدی و انباشت سرمایه در حد متعادل و متوازن با سیاست‌های اجتماعی و رفاهی توجه شود. توسعه کارآفرینی، تامین اجتماعی، تحول اندیشه‌ای، توسعه بازارهای مرزی، و توسعه حمل و نقل روستایی اولویت‌های توسعه روستایی هستند و لازم است تاکید ویژه‌ای بر آنها باشد.

فهرست منابع

- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین و فیروزنیا، قدیر (۱۳۸۲)، جایگاه روستا در فرآیند توسعه ملی از دیدگاه صاحب نظران، انتشارات موسسه توسعه روستایی ایران.
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین (۱۳۸۵)، چشم انداز توسعه روستایی در ایران، مبانی اندیشه‌ای، الزامات و پیش نیازها، فصل‌نامه اقتصاد و جامعه ش ۱۰، صص ۱۵۰-۱۲۰.
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین (۱۳۸۹)، نقد جایگاه توسعه روستایی در لایحه پیشنهادی برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران، صص ۱۵-۱.
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین، نوری، مرضیه و منتظر، غلامعلی (۱۳۸۸)، تحلیل ساختارهای انسانی موردنیاز توسعه فناوری اطلاعات در نواحی روستایی، فصل‌نامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۲۳.
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین و بهزادنسب، جانعلی (۱۳۸۳)، برنامه‌ریزی ارتباطی؛ رویکردی انتقادی به نظریه برنامه‌ریزی (با تأکید بر برنامه‌ریزی روستایی)، فصل‌نامه مدرس، دوره ۸، ش ۱، صص ۲۰-۱.
- اکبری، سعید و بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۷)، اکوتوریسم روستایی و نقش آن در توسعه پایدار روستای کندوان، فصل‌نامه روستا و توسعه، سال ۱۱، ش ۱، صص ۱۴۷-۱۳۲.
- برقی، حمید و محمودصالحی، سمیه (۱۳۹۵)، نقش مدیریت نوین روستایی در توسعه پایدار روستایی، نشریه راهبرد توسعه، سال دوازدهم شماره ۱ (پیاپی ۴۵)، صص ۲۰۵.
- بهرامی‌پور، احمد؛ حسینی، سیدمحمدرضا؛ مستقیمی، محمدرضا و شجاعی، سامره (۱۳۹۹)، شناسایی ابعاد و مولفه‌های کارآفرینی گردشگری در جهت دستیابی به توسعه پایدار روستایی، نشریه مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی، سال هفتم شماره ۲ (پیاپی ۲۶)، صص ۱۹-۳۰.
- بهزادنسب، جانعلی (۱۳۸۹)، تحلیل فرآیند مطلوب انجام برنامه‌ریزی توسعه روستایی در کشور براساس رویکرد برنامه‌ریزی ارتباطی، فصل‌نامه روستا و توسعه، سال ۱۳، ش ۴، صص ۶۹-۵۱.
- برزو، غلامرضا، شاه‌حسینی، ایوب، عباسی زاده قنوتی، محمدصادق، ولیزاده، اقدس، باقرنسب، بهرامی، مجید، عبدالملکی، زرافشانی، کیومرث (۱۳۸۹)، ارزشیابی کیفی اجرای طرح هادی در روستای کرناچی کرمانشاه- کاربرد نظریه بنیانی، پژوهش‌های روستایی، ۱(۳)، ۱۵۶-۱۵۴.
- بیگدلی‌راد، وحید و ملکی، شهرام (۱۳۹۹)، شناسایی معیارهای موثر بر پایداری اجتماعی و اقتصادی در مناطق روستایی ایران، فصل‌نامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، پیاپی ۱۱۱، صص ۱۴۷-۱۶۳.
- حسنزاده، داوود و ایزدی جیران، اصغر (۱۳۸۸)، بررسی جایگاه توسعه پایدار در اجتماعات روستایی ایران، نامه علوم اجتماعی، ش ۱۷، ۵۳-۵۱.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۰)، نگرشی بر نظام برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران، پژوهش‌های جغرافیایی، ش ۴۱، صص ۳۸-۲۵.

- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۷)، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران، نشر قومس، تهران.
- سعیدی، عباس، افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین، و دارابی، حسن (۱۳۸۵)، نقش سرمایه‌گذاری‌های عمرانی دولت در تثبیت جمعیت روستایی کاشان، فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی، ش ۸۳، ۷۱-۶۹.
- شاپان، محسن؛ قنبری، سیروس و بذرافشان، جواد (۱۴۰۰)، نشریه کاوش‌های جغرافیایی مناطق بیابانی، سال نهم شماره ۱، صص ۲۱۹-۲۴۰.
- صرامی، حسین و بهاری، عیسی (۱۳۸۹)، نقش ICT در توسعه روستایی، فصل‌نامه تخصصی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، شماره نهم، صص ۱۵۱-۱۳۱.
- عظیمی، حسین (۱۳۷۳)، آینده تحولات اقتصادی، اجتماعی ایران از دیدگاه مباحث علمی توسعه، فصل‌نامه اقتصاد کشاورزی، سال ۲، شماره ۵، ص ۶۳.
- علی‌الحسابی، مهران (۱۳۹۰)، نقش سازمانهای مردم‌نهاد و رهبران محلی در توسعه روستایی: بندر لافت، مسکن و محیط روستا، ش ۱۳۴، ص ۳۷.
- عندلیب، علیرضا و مطوف، شریف (۱۳۸۸)، توسعه و امنیت در آمایش مناطق مرزی ایران، باغ‌نظر، سال ۶، ش ۱۲، صص ۷۶-۵۷.
- فعلی، سعید، صدیقی، حسن، پزشکی‌راد، غلامرضا، و میرزایی، آرزو (۱۳۸۹)، چالش‌های جوامع روستایی ایران برای دستیابی به توسعه پایدار، فصل‌نامه روستا و توسعه، شماره ۱۳، ص ۹۷.
- قاسمی، مریم و شکوری‌فرد، اسماعیل (۱۴۰۱)، سنجش میزان اثرگذاری تنوع فعالیت‌های اقتصادی بر پایداری توسعه روستایی (مطالعه موردی: دهستان پیوه ژن شهرستان مشهد)، نشریه مهندسی جغرافیایی سرزمین، پیاپی ۱۱، صص ۱۷-۳۲.
- قوامی، هادی و صادقی حسین (۱۳۸۱)، بررسی تحولات ساختاری خوداشتغالی، عوامل موثر بر آن و رابطه آن با بیکاری و تورم در ایران، رساله دکتری- علوم اقتصادی، دانشگاه تربیت مدرس، پاییز ۱۳۸۱.
- کرمی، آیت‌الله؛ محمدی‌تمری، زکریا؛ رستگاری، حمید و سوادکوهی، علی (۱۳۹۷) ارزیابی و تحلیل پایداری نواحی روستایی: کاربرد تکنیک‌های دلفی فازی و شبکه عصبی مصنوعی (مورد مطالعه: نواحی روستایی شهرستان سوادکوه شمالی)، فصل‌نامه پژوهش‌های روستایی، سال نهم شماره ۳ (پیاپی ۳۵)، صص ۴۹۶-۵۱۱.
- کلاتتری، خلیل؛ ورمزیاری، حجت و عسکری‌ندوشن، عباس (۱۳۹۲)، چشم‌انداز آینده جمعیت روستایی و چالش‌های مدیریت توسعه پایدار روستایی در ایران، فصل‌نامه روستا و توسعه، سال شانزدهم شماره ۲ (پیاپی ۶۲)، صص ۱-۲۳.
- مجلس شورای اسلامی (۱۳۷۴)، ارزیابی نمایندگان و وزرا از عملکرد برنامه اول توسعه و کاستی‌ها در نظام برنامه‌ریزی ایران، مجلس و پژوهش، صص ۱۷۰-۱۴۰.

- موسوی، سیدابوالفضل؛ یارمحمدی توسکی، مریم و مشهدی میغانی، ژایلا (۱۴۰۰)، نقش کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان، فصل‌نامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، سال یازدهم شماره ۴ (پیاپی ۴۴)، صص ۲۱۱-۲۲۴.
- نادری، کریم، کلاتری، خلیل، حسینی، سید محمود، و اسدی، علی (۱۳۸۸)، تحلیل محتوای میزان مطابقت سیاست‌های برنامه‌های توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پس از انقلاب با الگوی توسعه پایدار، فصل‌نامه روستا و توسعه، ش ۱۲، صص ۱۳-۲۵.
- نظری‌سرمازه، حمید و صیدایی، سید اسکندر (۱۴۰۰)، واکاوی عوامل بنیادین کارآفرینی گردشگری اثرگذار بر توسعه پایدار روستایی شهرستان کوهرنگ، مجله جغرافیا و توسعه، پیاپی ۶۳، صص ۱۷۹-۱۹۶.
- نوری، مرضیه (۱۳۸۵)، تحلیل زمینه‌های گسترش فناوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطی در توسعه روستایی، پایان‌نامه دکتری گروه جغرافیا: دانشگاه تربیت مدرس.
- هاو، جان و ریچاردز، پیتر (۱۳۷۲)، راههای روستایی و کاهش فقر. ترجمه جواد میر، محمدرضا متوسلی، تهران: وزارت جهادسازندگی، مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.
- یعقوبی، نورمحمد، پهلوانی، مصیب و بارکزی (۱۳۸۹)، بررسی وضعیت بسترهای توسعه روستایی مبتنی بر فناوری اطلاعات- استان سیستان و بلوچستان، مجله دانش و توسعه، ش 31، صص ۲۱۱-۱۸۸.

- Assakul, P.(2003), Futures Studies Methods World Future Society, n6, p2-6.
- Bin Wu. 2003. Sustainable development in rural china farmer innovation and self organization in marginal areas. London: Routledge.
- Sandeep Mohapatra, Scott Rozelle and Rachell Goodhue (2007), The Rise of Self-Employment in Rural China: Development or Distress?, World Development, Vol35, No. 1, pp. 163–181. - www.eroosta.ir
- Akbari.S, Bemanian, M. reza(1387), Ecotourism and its role in sustainable rural village Kandovan, Journal of Rural and Development , No1,pp132-147.
- Alalhesabi.Mehran (1390),The role of NGOs and local leaders in rural development: Laft port,Housing and rural environment, No134,p37.
- Andalib.Alireza and Motavef.Sharif(1388), Development and preparation of security in border areas of Iran, Baghe nazar, year6,No12,pp57-76.
- Azimi.Hossein(1373), Future social and economic developments in Iran from the viewpoint of scientific development issues , year2, Journal of Agricultural Economics, No5,p63.
- Bahramipour, Ahmad., Hoseini, Seyed MohammadReza., Mostaghimi, MahmoudReza., Shojaeei, Samereh (1399), Journal of Studies in Entrepreneurship and Sustainable Agricultural Development, Volume:7 Issue: 2, pp19-30.
- Barghi, Hamid., Mahmoudsalehi, Somayeh (1395), Role of New Rural Management in Sustainable Rural Development, Development strategy magazine, Volume:12 Issue: 1, p205.
- Behzadnasab, J (1389), Analysis of the optimal process carry out rural development programs in the country, based on approach to communication planning,Quarterly journal of Rural and Development , year13, No4, pp51-69.

- Bigdelirad, V., & Maleki, Sh. (2020), Identification of Criteria Affecting Social and Economic Sustainability in Rural Areas of Iran, *Journal of Human Geography Research*, Vol. 52, No. 1, pp. 147-163.
- Eftekhari. A. roknodin and Firooznia. G (1382), Village status in the national development process, Institute of Rural development in Iran.
- Eftekhari.A. R(1385), Prospects for rural development in Iran, Requirements and Prerequisites, *Quarterly Journal of Economic and Society* No10, 120-150.
- Eftekhari. A. R, Behzadnasab, Janali(1383), Communication plan ,Critical approach to the theory of planned(With emphasis on rural development planning), *Journal of Agricultural Science*, P8-No1-pp2-18.
- Eftekhari.A. R, Noori.Maezieh and Montazer, Gholamali(1388), Analytical structures needed for human development in rural areas- information technology, *Journal of Regional Planning*, No123, pp132-136.
- Eftekhari.A.R (1389), Review status of rural development in the Fifth Development Plan of Islamic Republic of Iran proposed bill , pp1-15
- Feli.Saeid and Sedighi.Hassan and Pezeshki rad.Gholamreza and Mirzaei.Arezo(1389), Iran challenges of rural communities to achieve sustainable development, *Rural and Development Quarterly* , No13,pp97.
- Gkasemi, Maryam and Shakorifard, Esmail (1401), Measuring the Effect of Diversification of Economic Activities on Sustainability of Rural Development(Case Study: Mashhad County, Pivehjan District), *Journal of Geographical Engineering of Territory*, Volume:6 Issue: 11, pp17-32.
- Ghavami.Hadi and Sadeghi.Hossein, Study of Structural changes in self-employment, Factors affecting it and its relation to unemployment and inflation in Iran, Thesis of economic science , Tarbiat modares university, Autumn 1381
- Hasanzade.D and Izadi jiran.Asghar(1388), Status of sustainable development in rural communities in Iran, *Nameye Oloom Ejtemaii* , No17,pp51-53.
- Hav.Jan and Richardz.Pitter(1372), Rural roads and poverty reduction ,translated by Javad mir, Tavasoli Mohamadreza, Jahad Sazandegi Ministry , The center of Research and rural issues.
- Kalantari, Khalili., Varmazyari, Hojjat., Askari Nodoushan, Abbas (1392), The Future Perspective of Rural Population and Challenges of Sustainable Development Management in Iran, *Journal of Village and Development*, Volume:16 Issue: 2, pp1-23.
- Karami, A., Mohammadi Tamri, Z., Rastegari, H., & Sorkh Savadkoohi, A. (2018), Evaluation and analysis of rural areas sustainability: application of Delphi-fuzzy techniques and artificial neural network (Case study: rural areas of North Savadkuh, *Journal of Rural Research*, Vol. 9, No. 3 , Pp. 496-511.
- Mousavi, Seyed Abolfazl., Yar Mohammadi Tooski, Maryam., Mashhadi Meighani, Zhila (1400), The Role of Entrepreneurship in Sustainable Rural Development of Komijan county, *Quarterly of Geography (Regional Planing)*, Volume:11 Issue: 4, pp211-224.
- Naderi.Mehdi, Kalantari.Khalil, Hoseini.Seyed Mahmood and Asadi.Ali(1388), Content analysis of social, economic and cultural development programs policies consistent with the pattern of sustainable development, *Journal of Rural and Development*, No12, pp13-25.
- Nazari Sarmazeh, Hamid., Seidaiy, S.Eskandar (1400), Analysis of the fundamental tourism entrepreneurial factors affecting the sustainable rural development of Koohrang County, *Geography and Development Iranian Journal*, Volume:19 Issue: 63, pp179-196.
- Noori.Marzye(1385), Analysis expanding field of new information and communication technologies in rural development, PhD thesis, Department of Geography, Tarbiat modares university.

- Parliament of Iran (1374), Assessment MPs and Ministers performance of the first development plan and shortcomings in the planning system in Iran ,Parliament, and Research, pp140-170.
- Rezvani. Mohamadreza (1380), Perspective on rural development planning system in Iran , Geographical Research,No41, pp25-38.
- Rezvani.Mohamadreza (1387), Introduction to rural development planning in Iran,Ghoomes publication, Tehran.
- Saeidi. Abbas. Eftekhari.Abdoreza roknodin and Darabi.Hassan (1385), The role of civil government investments in consolidated rural population – Kashan area,Gheographical research quarterly, No83, pp 69-71.
- Serami. Hossein and Bahari. Isa (1389), ICT's role in rural development, Journal of Social Sciences, Islamic Azad University of Shooshtar , No9,pp131-151.
- Shayan. M, Ghanbai. S and Bazafshan. J (1400), Identifying the most important factors of stability and instability in the villages of Zarrin Dasht county, Journal of geographical explorations of desert areas, Volume:9 Issue: 1, p219-240.
- Yaghoobi.N. M, Pahlavani. M and Barakzaii.M(1389), Assessing rural development platform based on information- Sistan and Bluchestan province , Journal of Knowledge and Development ,No31,p188-211.

